

KAYITDIŞI EKONOMİ VE GEÇİŞ ÜLKELERİ

Ayla YAZICI*

Özet

Bu çalışmada evrensel bir sorun olan kayıtdışı ekonomi olgusu nedenleri, boyutu ve ölçüm yöntemleri açısından ele alınmış ve geçiş ülkeleri açısından değerlendirilmeye çalışılmıştır. Piyasa ekonomisinin gelişmesinin ön koŐullarından birisinin kayıtdışı ekonomik faaliyetlerin azaltılması olduğundan, bu konunun daha da büyük önem taşıdığı görülmektedir. Geçiş ülkeleri açısından değerlendirildiğinde, bağımsızlık sonrası dönemde bu ülkelerde kayıtdışı ekonomik faaliyetlerin hızla arttığı gözlemlenmiştir. Bu amaçla geçiş ülkelerindeki kayıtdışı ekonomi büyüklüğünü tahmin etmeye yönelik literatür taraması yapılmış ve çalışmada elde edilen sonuçlara yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kayıtdışı ekonomi, kayıtdışı ekonomi ölçüm yöntemleri, geçiş ülkeleri, makroekonomik görünümleri, geçiş ülkelerinde kayıtdışı ekonomi, geçiş ülkelerinde kayıtdışı ekonominin boyutu,

Abstract

In this paper after given causes, size and measuring models of shadow economies, this worldwide problem is discussed for transition economies. Because it is necessary to decrease shadow economic activities in order to improve the market economy, this is a matter of great importance. Considered from the side of transition economies, it has been seen that after their independence, shadow economic activities have increased rapidly. For his aim in this paper literature about the size of shadow economy in transition economies has been reviewed and the outcome has been given.

Keywords: Shadow economies, measuring methods of shadow economies, transition economies, macroeconomic perspectives, shadow economies in transition economies, size of shadow economies in transition economies.

1. Giriş

Günümüz ekonomilerinin önemli sorunlarından birisi olan kayıtdışı ekonomi; nedenleri, sonuçları ve işleyişi bakımından karmaşık ve çok boyut-

* Yrd.Doç. Dr., Anadolu Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi

ludur. Az gelişmiş, geçiş ekonomileri ve hatta gelişmiş ülkelerde kayıtdışı ekonominin varlığı 1990'lı yıllardan bu yana giderek artış göstermiştir. Bu nedenle kayıtdışı ekonominin kayıt altına alınması bütün ülkeler açısından çözümlenmesi gereken önemli bir sorundur.

Eğitim, cezalandırma veya kovuşturma yoluyla kayıtdışı ekonomik faaliyetler kontrol altına alınmaya çalışılsa da, ülkelerin gerek sosyo-ekonomik durumları, gerek vergi düzenlemeleri ve uygulanan bazı hükümet politikaları kişilerin kayıtdışı faaliyette bulunmasına ortam hazırlamaktadır.

Büyüklüğü, nedenleri ve sonuçları ülkeler arasında farklılık gösteren kayıtdışı ekonomi ile mücadele önem taşımaktadır. Çünkü artan bir kayıtdışı ekonomi ülkenin işsizlik, sivil işgücü, gelir, tüketim, enflasyon, büyüme oranları, milli gelir gibi ekonomik göstergelerin hatalı olmasına yol açmaktadır. Böyle bir durumda ekonomik göstergelerin güvenilir olmaması nedeniyle hükümetin alacağı ekonomik ve siyasi kararlarının etkinliğini etkileyebilmektedir. Artan vergi ve sosyal sigorta ödemeleri yükü nedeniyle de artan kayıtdışı ekonomi devletin vergi gelirlerinde bir azalma yaratarak, bütçe açıklarına yol açmaktadır. Bunun sonucunda kayıtdışı ekonomi rakamının daha da artması söz konusu olmaktadır.

Gelişmiş ülkeler, az gelişmiş ülkeler, gelişmekte olan ülkeler ve geçiş ülke ekonomilerinde ortaya çıkan kayıtdışı ekonomi bazı benzerlikler gösterse de, bir ülke grubundan diğerine çıkarsama yapmada dikkatli olunması gerekmektedir. Çünkü kayıtdışı ekonominin ağırlıklı olarak hangi nedenlerden kaynaklandığı ülkeler bazında farklılık göstermektedir.

Bu çalışmada da kayıtdışı ekonominin nedenleri, boyutu ve ölçüm yöntemleri üzerinde durularak, geçiş ekonomileri açısından bir değerlendirme yapılamaya çalışılmıştır. Bu amaçla geçiş ekonomilerinin makro ekonomik görünümü de kısaca ele alınarak, bu ülkelerde kayıtdışı ekonominin artışının nedenleri irdelenmeye çalışılmıştır.

2. Kayıtdışı Ekonomi

2.1. Kayıtdışı Ekonominin Tanımı, Nedenleri ve Boyutu

Kayıtdışı ekonomi; gizli ekonomi, nakit ekonomisi, illegal ekonomi, yer altı ekonomisi, düzensiz ekonomi, paralel ekonomi, gözlenemeyen ekonomi, kara ekonomi, gölge ekonomisi, enformel ekonomi, görünmeyen ekonomi gibi farklı terimler kullanılarak ifade edilmektedir.

Her ne kadar farklı farklı kaynaklarda kayıtdışı burada sayılan farklı terimler ile ifade edilse de, bu kavramların bazılarının aslında tam anlamıyla kayıtdışı ekonomi kavramını açıklamadığı, bunun yerine kayıtdışı ekonominin farklı yönlerini vurguladığı söylenebilir. Birbirinden farklı anlamlar ifade eden bu kavramlar nedeniyle kayıtdışı ekonominin tek bir tanımını yapmak mümkün değildir. Ulusal literatürde genel olarak kayıtdışı ekonomi, “gayri safi milli hasıla hesaplarını elde etmede kullanılan ve bilinen istatistik yöntemlerine göre tahmin edilemeyen gelir yaratıcı ekonomik faaliyetlerin tümüdür” (Çiloğlu, 1998, s.1) şeklinde tanımlanmaktadır. Yabancı literatürde Tanzi (1982) kayıtdışı ekonomiyi, devletin müdahalesi olmaksızın kişi ve firmaların ekonomik faaliyetlerini icra etme eğilimleri olarak tanımlamaktadır. Schneider ve Enste (2000) tarafından yapılan tanımlamada ise; kayıtdışı ekonomi, resmi gayri safi milli hasıla içinde yer almayan ve gayri safi milli hasılaya katkıda bulunmayan ekonomik faaliyetlerin tümünü ifade etmektedir (Schneider ve Enste, 2000, s.4). Eilat (2002) ise daha dar anlamda bir tanımlama kullanarak; kayıtdışı ekonomiyi, resmi istatistiklerde görünmeyen katma değer yaratıcı faaliyetler olarak ifade etmektedir (Eilat, 2002, s.92). Buna karşılık Smith (1994) kayıtdışı ekonomiyi, resmi gayri safi milli hasıla tahminlerinde görünmeyen, mal ve hizmetlerin yasal veya yasadışı olarak piyasaya yönelik üretimi şeklinde tanımlamaktadır. Bundan da anlaşılacağı gibi, “kayıtdışı ekonomik faaliyetlerin, enformel ekonomik faaliyetler ve yasadışı ekonomik faaliyetler olarak iki şekilde ortaya çıktığı görülmektedir. Söz konusu ekonomik faaliyetlerin bazıları yasa tarafından suç olarak sayılmasa bile, yapılan eylem sonuç itibarıyla kayıtdışılığa sebep olabilmektedir” (Kılıç ve Özçelik, 2006, s. 338).

“Bu boyutuyla bakıldığında kayıtdışı ekonomik faaliyetler makro ekonomi bağlamında asıl olarak bir özel sektör faaliyeti, daha doğrusu özel sektörün faaliyetlerinin ölçülemeyen bölümü olarak ifade edilebilir. Zira kamu sektörünün faaliyetleri genellikle sıkı düzenlemelere tabidir ve rüşvet, irtikap, yolsuzluk ve benzeri faaliyetler bir kenara bırakıldığında kayıtdışı ekonomik faaliyetler yoktur denilebilir. (...) Halbuki özel sektör faaliyetlerinin tamamı piyasa dinamikleri çerçevesinde çalışmaktadır ve kar maksimizasyonunun esas olduğu bu sektörde söz konusu amaca ulaşabilmek ve özellikle bir takım kontroller, standartlar (sağlık, güvenlik ve çevre gibi), yasal kısıtlamalar ve en önemlisi vergi, sosyal güvenlik ve benzeri yükümlülüklerden kurtulabilmek için ekonomik faaliyetlerin mümkün olabildiği kadar kayıtdışına çıkarılması arayışı söz konusudur” (Bal, 2004, s.170).

Kayıtdışı ekonominin büyümesine birçok faktör yol açmaktadır. Bunların içerisinde en önemlileri ve en çok üzerinde durulanları şöyle sıralanabilir: Vergi ve sosyal güvenlik katkı paylarındaki artış, resmi ekonomide ve özellikle emek piyasalarındaki artan düzenlemeler, haftalık çalışma saatlerindeki zorunlu düşüşler, erken emeklilik, işsizlik ve vergi ahlakının yanı sıra kamu kurumlarına karşı kentsel avantajların ve bağılıkların azalması. Bunun dışında, ekonomik faktörler ile kayıtdışı ekonomideki artış kısmen belirlenildiği için kayıtdışı ekonomi ayrıca sosyolojik ve psikolojik boyutunu da içeren disiplinler arası bir yaklaşımla da analiz edilmesi gerekmektedir (Schneider ve Enste, 2000, s.82).

2.2. Kayıtdışı Ekonominin Ölçümünde Kullanılan Yöntemler

Özellikle son yıllarda tüm ülkelerde boyutunun artması nedeniyle kayıtdışı ekonomi evrensel bir olgu olarak ortaya çıkmaktadır. Ancak kayıtdışı ekonominin boyutunu tahmin etmeye yönelik farklı yöntemler kullanılarak birçok araştırma yapılmış olsa da, ulaşılan rakamlar kullanılan yöntemlere ve araştırmacıya göre farklılık göstermektedir. Bu farklılığın temel nedeni olarak kayıtdışı ekonomik faaliyetlerin ölçülmesindeki zorluk gösterilebilir. Çünkü kullanılan yöntemler birden fazla varsayıma dayandığından, aynı yöntem kullanılsa bile bu varsayımların değiştirilmesi farklı sonuçların elde edilmesine yol açacaktır. Bu nedenle kayıtdışı ekonominin tahminine yönelik olarak yapılan çalışmalarda “kapsamın iyi belirtilmesi, varsayımların mümkün olduğunca gerçekçi yapılması, ulaşılan sonuçların diğer bulgularla tutarlılığın sınanması ve muhtemel hataların belirtilmesi gerekmektedir” (Ilgın, 2002, s. 146).

Literatürde kayıtdışı ekonomiyi ölçmek için temelde doğrudan ölçüm yöntemleri ve dolaylı ölçüm yöntemleri kullanılmaktadır.

2.2.1. Doğrudan Ölçüm Yöntemleri

Doğrudan ölçüm yöntemleri içerisinde Anket Yöntemi ile Vergi Denetimleri Yöntemi yer almaktadır. Anket yönteminde, kişi ve kuruluşlara kayıtdışı faaliyetlerde bulunup bulunmadıkları, faaliyetlerinin ne kadarının kayıtlara yansıtılmadığı bilgilerine yönelik sorular sormak suretiyle kayıtdışı ekonomi hakkında ayrıntılı bilgi alınabilmekte ve bu faaliyetlerin yapısal özellikleri tespit edilebilmektedir (Işık ve Acar, 2003, s.123). Bu yöntemin avantajı kayıtdışı ekonominin yapısı ve kayıtdışında çalışanların nitelikleri

hakkında ayrıntılı bilgi sağlamasıdır, fakat elde edilen sonuçlar anketin hazırlanışına bağlı olmaktadır. Yöntemin sakıncası ise, ankete katılanların genelde bilgi saklama eğilimleri nedeniyle güvenilirliğinin azalmasıdır. “Kayıtdışı faaliyetlerin genellikle yasalara aykırı olmasından dolayı kişi ve kuruluşların bu tür faaliyetlerle ilgili bilgileri gizleme eğiliminde olması bu sonucu doğurmaktadır. Ankete katılanlara isimlerinin gizli tutulacağı ve verecekleri cevaplar sonucunda herhangi bir yasal takibe uğramayacakları kesin olarak garanti edildiği takdirde bu metotla oldukça faydalı sonuçlar elde edilebilmektedir” (Ülgen ve Öztürk, 2006, s. 44).

Diğer bir doğrudan ölçüm yöntemi olan vergi denetimi yönteminde ise, vergi denetmenleri tarafından yapılan vergi incelemeleri ile kayıtdışı ekonomi büyüklüğü ölçülmeye çalışılmaktadır. “Vergi dairelerine beyan edilen gelir ile belirli denetimler sonucu ölçülen gelir karşılaştırılarak kayıtdışı ekonomi tahmin edilmeye çalışılır. Ancak vergi kaçığının tamamını belirlemek için yıllık olarak yapılan bu vergi denetimleri, hem yetersizdir ve hepsinden önemlisi vergiye tabi vergilendirilebilir faaliyetler sınırlandırılmaktadır” (Çetintaş ve Vergil, 2003, s.21).

Her iki doğrudan ölçüm yönteminin en önemli dezavantajı kayıtdışı ekonominin büyüklüğüne ilişkin sınırlı tahminler sağlamasıdır. Bunun dışında bu yöntemlerin bütün kayıtdışı faaliyetleri kapsamaları mümkün değildir. Ayrıca bu yöntemlerle kayıtdışı ekonominin uzun dönemdeki gelişimi ve büyümesine ilişkin tahminler sağlayamamaktadır (Schneider, 2006, s.40).

2.2.2. Dolaylı Ölçüm Yöntemleri

Dolaylı ölçüm yöntemleri ise makro ekonomik göstergelerin analizine dayanmaktadır ve kayıtdışı ekonomi değişik piyasalardaki farklılıklar belirlenerek tahmin edilmeye çalışılmaktadır.

2.2.3. GSMH Yaklaşımı

GSMH yaklaşımı, milli gelir rakamlarını hesaplamak için kullanılan harcama yöntemi ve gelir yöntemi sonucu elde edilen rakamların karşılaştırılması şeklinde tanımlanabilir. Milli muhasebede aslında gelir yöntemi ve harcama yöntemi ile elde edilen GSMH rakamının birbirine eşit olması gerekmektedir. Ancak harcama yöntemi ile bulunan GSMH değeri, gelirler yöntemi ile elde edilen GSMH değerinden büyük olduğunda, aradaki farkın

kayıtdışı ekonominin büyüklüğünü gösterdiği söylenebilir. Çünkü bu yaklaşım kayıtdışında faaliyette bulunanların gelirlerini gizleyebilecekleri, ancak harcamalarını gizleyemeyecekleri varsayımına dayanmaktadır. Bu yöntemde dikkat edilmesi gereken nokta ortaya çıkan farkların istatistikçiler tarafından istatistiksel bir hata olarak giderilmesi nedeniyle sağlıklı bir kayıtdışı ekonomi rakamına ulaşılmasının mümkün olmadığıdır. Ayrıca, döviz ve altın gibi tasarruf araçlarına yatırım eğiliminin yüksek olduğu dönemlerde ve yurt dışına transferlerin varlığında bu yaklaşım ile güvenilir sonuç elde etmek zordur.

Ekonomide kayıtdışı faaliyetlerin yoğun bir şekilde yaşanması, resmi kurumların ulusal gelir hesaplarını yaparken çeşitli zorluklarla karşılaşmalarına neden olur. İtalya’da geliştirilmiş bir GSMH hesaplama yöntemi olan İtalyan Yaklaşımı, kayıtdışılığın milli gelir hesapları üzerindeki etkisini azaltarak çok daha kesin sonuçlara ulaşılmasını sağlamaktadır. Bu yöntemin kayıtdışılığın yoğun olarak yaşandığı ülkelerde uygulanması, daha sağlıklı GSMH hesaplamalarının yapılmasına fırsat tanıyabilir (Ülgen ve Öztürk, 2006, s.45).

2.2.4. İstihdam Yaklaşımı

İstihdam yaklaşımında, işgücüne katılma oranlarındaki değişime bakılarak tahminlerde bulunulmaktadır. “Resmi işgücüne katılma oranındaki bir azalma kayıtdışı ekonomik faaliyetlerinde bir artışın göstergesi olarak görülebilir. Bu bağlamda, ceteris paribus varsayımı altında, eğer toplam işgücüne katılma oranı sabit varsayılırsa, resmi işgücüne katılma oranındaki bir azalma, kayıtdışı ekonomik faaliyetlerde bir artış olduğunun göstergesi olduğunu kabul etmektedir” (Schneider, 2006, s.41). Bir başka deyişle, bu yaklaşım işgücü arzının nüfusa oranı aşağı yukarı sabit ve istihdamın nüfusa oranı azalırken, kayıtdışı ekonomik faaliyetin arttığını kabul eder.

Basit hesaplamalara ve karşılaştırmalara dayanan bu modelin zayıf noktaları, kişilerin kayıtlı bir işleri dışında kayıtdışında ikinci bir işleri olabileceğini ve işgücüne katılma oranının göçler veya ekonomik krizler gibi farklı faktörlerle de ilişkili olabileceğini göz ardı etmesidir (Çetintaş ve Vergil, 2003, s. 23).

2.2.5. Parasalcı Yaklaşım

Bu yaklaşımında, parasal istatistikler kullanılarak kayıt dışı ekonominin büyüklüğü tahmin edilmeye çalışılmaktadır. “Parasalcı yaklaşım ilk kez

1958 yılında Cagan tarafından kullanılmıştır. Cagan 1919–55 dönemi için ABD’deki para talebi ve vergi baskısı arasındaki korelasyonu incelemiştir“ (Schneider ve Enste, 2000, s.33). Yöntem vadesiz mevduatın para stokuna oranının, ödeme alışkanlıkları değişmedikçe sabit kalacağı varsayımına dayanmaktadır ve sabit oran yaklaşımı olarak adlandırılmaktadır (Ülgen ve Öztürk, 2006, s. 50).

1977 yılında ise Cagan’ın kullandığı yöntem Guttman tarafından geliştirilerek uygulanmıştır. Bu yöntemin varsayımları kısaca şunlardır (Işık ve Acar, 2003, s. 124):

- Nominal Milli Gelir ve piyasadaki para miktarı arasındaki oran olarak tanımlanan paranın dolaşım hızının gerek kayıtdışı ekonomide gerekse kayıtlı ekonomide aynı olduğu kabul edilmektedir.
- Kayıtdışı ekonomik faaliyetlerde ödeme aracı peşin paradır. Dolaşımda kullanılan para kayıtlı ve kayıtdışı ekonomik faaliyetlerde kullanılan para miktarının toplamına eşittir.
- Dolaşımdaki paranın mevduata oranı kayıtdışı ekonomik faaliyetler olmadığı sürece sabittir. Bu oranın artması kayıtdışı ekonomik faaliyetlerin arttığını göstermektedir.
- Genelde referans yılı olarak, dolaşımdaki paranın vadesiz mevduata oranını gösteren k ’nin en küçük olduğu yıl alınmakta, bu yılda kayıtdışı ekonominin ihmal edilebileceği varsayılmaktadır.

Bu yöntemin zayıf yönü ise kayıtdışı ekonomide gerçekleşen tüm ekonomik faaliyetlerin nakit parayla yapıldığı varsayımına dayandırılmasıdır ve yapılan birçok çalışmada vergi yükü kayıt dışı ekonomi nedeni olarak görülmektedir. Yasal düzenlemelerinin etkisi, vergi mükelleflerinin alışkanlıkları ve tutumları ile vergi ahlakı gibi faktörler hakkında yeterli ve güvenilir veri bulunmadığından, bu faktörler dikkate alınmamaktadır. Bu nedenle bu yaklaşımla elde edilen kayıtdışı ekonomi rakamının gerçek değerinden çok daha düşük çıkması kaçınılmaz olmaktadır.

İkinci bir parasalcı yaklaşım ise Feige tarafından geliştirilen işlem hacmi yöntemidir ve Fisher’in kurduğu miktar denklemini kullanılmaktadır. Bu yöntemde işlem hacminin milli gelire oranındaki değişikliklerden kayıtdışı ekonominin büyüklüğü tahmin edilmeye çalışılmaktadır. Buna göre, üretilen mal ve hizmetlerin değeri, para arzının paranın dolaşım hızıyla çarpımına eşit olduğu, yani GSMH rakamı ile para arzı ve dolaşım hızı çarpımı arasındaki farkın kayıtdışı ekonomiyi verdiği kabul edilmektedir.

Bu yaklaşımın avantajı kayıtdışı ekonomide nakit para yanında çek ve senet ile ödeme araçlarını da dikkate almasıyken, eksikliği ise, paranın dolaşım hızının kayıtlı ve kayıtdışı ekonomide aynı olduğunu varsayması ve işlem hacmi miktarının hesaplanmasının güç olmasıdır (Sarılı, 2002, s. 37).

1980 yılında ise Tanzi Cagan'ın yaklaşımını geliştirerek, ekonometrik yöntemle kayıtdışını tahmin etmeye çalışmıştır. Tanzi yaklaşımını kayıtdışı ekonomik işlemlerin nakit olarak gerçekleştiği varsayımına dayandırmıştır. Bu nedenle kayıtdışı ekonomi büyüklüğündeki bir artış para talebinde bir artışa neden olarak gözlemlenebilmektedir. "Kayıtdışı ekonominin en önemli nedeninin yüksek vergi oranları olarak görüldüğü bu yöntemde, nakit para talepleri vergilerin uygulandığı ve uygulanmadığı durumlarda ayrı ayrı hesaplanmakta ve bu rakamlar arasındaki fark kayıtdışı ekonomi ile ilgili nakit para seviyesini göstermektedir. Analize paranın dolaşım hızı da dahil edilerek kayıtdışı ekonominin büyüklüğü öngörülmektedir" (Işık ve Acar, 2003, s.125).

Tanzi'nin denkleminde para talebini etkileyebilecek gelir seviyesindeki artış, ödeme alışkanlıkları ve faiz oranları gibi değişkenler, kullanılan denklemle kontrol edilmektedir. Ayrıca doğrudan ya da dolaylı vergiler, yasal düzenlemeler ve vergi sisteminin karmaşıklığı da denkleme dahil edilmiştir (Schneider ve Enste, 2000, s. 32). Ancak bu yöntem ile edilen ampirik kanıtlar kayıtdışı ekonomideki paranın hızının keyfi bir tahmine dayanması nedeniyle, en az diğer iki parasalcı yaklaşım kadar eleştiriye açıktır.

2.2.6. Fiziksel Girdi (Elektrik Tüketimi) Yaklaşımı

Elektrik tüketimi yaklaşımında, elektrik tüketiminin ekonomik faaliyetlerle bire bir ilişkili olduğu varsayılmakta; buna göre, elektrik tüketimi verilerine dayanılarak hesaplanan ekonomik faaliyetler ile gerçekleşen ekonomik faaliyetler arasındaki farkın kayıtdışı ekonomik faaliyetlerin büyüklüğünü yansıttığı varsayılmaktadır (Us, 2004, s. 30).

Dünyada yapılan çeşitli çalışmalarda GSMH ile elektrik tüketimi arasında elastikiyetin bire yakın olduğu bulunmuştur. Başka bir deyişle, elektrik tüketimindeki artış toplam ekonomideki (kayıtlı ve kayıtdışı) büyüme ile bire bir paralellik taşımaktadır (Ülgen ve Öztürk, 2006, s. 52)

Yaklaşımın en büyük avantajı, özellikle gelişmekte olan ve geçiş ekonomileri açısından, güvenilir veri elde etme kolaylığıdır. "Yaklaşımın zayıf noktaları ise" (Eilat, 2002, s.102):

- Tüm kayıtdışı faaliyetler elektrik tüketimine bağımlı değildir.
- Enerji kullanımının etkinliğini değiştiren teknolojik gelişme, zaman içerisinde elektrik kullanımı/toplam ekonomik faaliyetler oranını değiştirebilmektedir.
- Sanayileşmedeki değişimler, endüstrideki verimlilik artışları ve enerji fiyatlarındaki değişimlerde elektrik kullanımı/toplam ekonomik faaliyetler oranının değişmesine neden olabilmektedir.

2.2.7. Model Yaklaşımı

Tüm dolaylı yöntemler kayıtdışı ekonominin büyüklüğü ve gelişimi tahmin edilirken, kayıtdışılığı en çok etkilediği varsayılan tek bir makroekonomik değişken ile ilişkilendirilmektedir. Kayıtdışı ekonominin etkileri ürün, işgücü ve para piyasalarında gözlemlenen etkilerle açıklanmaya çalışılmaktadır. Daha da önemlisi sadece bazı parasalcı yaklaşımlar da kayıtdışı ekonominin büyüklüğünü belirleyen değişkenler dikkate alınmaktadır. Burada da sadece vergi yükünün kayıtdışı ekonomi ile ilişkilendirilmesi söz konusudur. (Bkz.: Schneider, 2006, s.47). Buna karşılık model yaklaşımı ile kayıtdışı ekonomi tahmin edilmeye çalışıldığında, kayıtdışılığı etkileyebilecek birçok neden ve bu nedenlerin sonucunda ortaya çıkabilecek sonuçlar incelenerek, geniş kapsamlı ve sağlam yapıda davranışsal bir model üzerine kurulmaktadır. “Model yaklaşımında kullanılan değişkenler, kayıtdışı ekonomi ile ilgili doğrudan gözlemlenebilen değişkenler olabileceği gibi, gözlemlenemeyen fakat gözlemlenebilir değişkenlere bağlı olarak ölçülebilen değişkenler de olabilir. Model yaklaşımının avantajı, kayıtdışı ekonominin çok yönlü sebeplerinin ve çok yönlü göstergelerinin aynı anda incelenebilmesine olanak vermesidir” (Ülgen ve Öztürk, 2006, s. 55).

2.3. Çeşitli Ölçüm Yöntemleri ile Yapılan Kayıtdışı Ekonomi Tahminleri

Yukarıda açıklanan çeşitli ölçüm yöntemleri kullanılarak kayıtdışı ekonomi birçok araştırmacı tarafından tahmin edilmeye çalışılmıştır. Yapılan bu araştırmalarda kayıtdışı ekonominin değişik ülkelerde değişik oranlarda arttığı gözlemlenmiştir. Tablo 1’de Schneider tarafından 2007’de yapılan araştırmada değişik ülke grupları için elde edilen kayıtdışı ekonomi tahminleri verilmektedir. Bu tablodan da görülebileceği gibi, dünyadaki tüm ülkelerde

az veya çok kayıtdışı ekonomi gözlemlenmektedir ve yıllar itibariyle ülkelerde değişik oranlarda kayıtdışı ekonominin artış gösterdiği söylenebilmektedir. Dolayısıyla kayıtdışı ekonominin evrensel ve giderek daha önemli bir sorun olarak ortaya çıktığı ifade edilebilir.

Tablo 1: GSYİH'nın Yüzdesi olarak Kayıtdışı Ekonomi

| ÜlkeGrupları/Yıl | GSYİH'nın Yüzdesi Olarak Kayıtdışı Ekonomi (DYMIMIC ve Para Talebi Yaklaşımları kullanılarak elde edilmiştir) | | | | |
|-----------------------------------|--|---------|---------|---------|---------|
| | 1999/00 | 2000/01 | 2002/03 | 2003/04 | 2004/05 |
| Afrika | 41.3 | 42.3 | 43.2 | 43.2 | 42.8 |
| Orta-Güney Amerika | 41.1. | 42.1 | 43.4 | 43.0 | 42.2 |
| Asya | 28.5 | 29.5 | 30.4 | 30.3 | 29.8 |
| Geçiş Ülkeleri | 38.1 | 39.1 | 40.1 | 39.5 | 38.8 |
| Gelişmiş OECD Ülkeleri | 16.8 | 16.7 | 16.3 | 15.6 | 14.8 |
| Güney Pasifik Adaları | 31.7 | 32.6 | 33.4 | 32.8 | 32.1 |
| Komünist Ülkeler | 19.8 | 21.1 | 22.3 | 22.3 | 22.0 |
| 145 Ülke İçin Ağırlıksız Ortalama | 33.6 | 34.5 | 35.2 | 34.9 | 34.3 |

Kaynak: Schneider, 2007, s. 27.

Bütün ülkelerde kayıtdışı ekonominin değişik oranlarda da olsa artmasına ilişkin birçok neden belirlenmiştir. Bunlardan en önemlileri aşağıda sıralanmaktadır (Bal, 2004, s.172).

- Vergi ve sosyal güvenlik harcamalarının yüksekliği
- Vergi ve sosyal güvenlik sisteminin maliyeti fazla olmasa dahi karışıklığı
- Devletin düzenleyici müdahaleleri, yasaklamaları, izin, ruhsat, lisans vb. uygulamaları
- Yönetişimin kalitesi
- Yolsuzluk düzeyinin yüksekliği (ilave vergi maliyeti gibi çalışarak)
- Bürokrasinin yapısı ve bundan kurtulma çabaları

- Özellikle, devlet eliyle yapılan bazı yardım programlarından yararlanmak
- Devlet mekanizmasına meydan okumak
- Hukuksal yapının yetersizlikleri
- Kayıtdışı çıkışın kolaylığı, maliyetinin ve cezalarının düşüklüğü
- Piyasa yapılarındaki sorunların özellikle küçük ölçekli firmaları kayıtdışı sevk etmesi
- Emek piyasasının esneklikten uzaklaşmış olması ve çalışma saatlerinin azaltılması suretiyle emek maliyetlerinin daha fazla yükselmesi
- Ahlaki normların değişmesi ve devlete bağlılıktaki azalma
- Kayıtdışı faaliyetlerdeki kar oranlarının yüksekliliği
- Özellikle yeraltı ekonomik faaliyetler grubuna giren alanların talebinin var olmasına karşılık, arzının yasal ekonomi koşullarında yasaklanması ve kısıtlanması gibi sebepler.

3. Geçiş Ülkelerinde Kayıtdışı Ekonomi

3.1. Geçiş Ülkelerinin Genel Makroekonomik Görünümü

“Sovyet bloğunun dağılmasıyla birlikte 1990’lı yılların başından itibaren Orta-Doğu Avrupa ve eski Sovyetler Birliği ülkelerini etkisi altına alan dramatik bir politik ve ekonomik değişim sürecine girildi. Bu değişim ekonomi literatüründe “geçiş ekonomileri” olarak adlandırılmıştır. Diğer bir ifadeyle, üretim araçlarının mülkiyetinin devletin tekelinde olduğu ve üretim kararlarının “nomenklatura” (Sovyet elitleri, parti hiyerarşisi, yöneticiler ve bürokratlar.) tarafından alındığı merkezi planlamaya dayalı ekonomik sistemden, fiyatların piyasa güçleri tarafından benimsendiği serbest piyasa ekonomisine geçişi içeren bir dizi ekonomik ve sosyal reform çalışmaları başlatıldı” (Turan, 2007, s.122).

Geçiş ekonomileri olarak adlandırılan bu ülkeler (Bal, 2004, s. 174);

- Orta ve Doğu Avrupa Ülkeleri: Arnavutluk, Bulgaristan, Hırvatistan, Çek Cumhuriyeti, Makedonya, Macaristan, Romanya, Slovak Cumhuriyeti ve Slovenya.
- Baltık Cumhuriyetleri: Estonya, Letonya ve Litvanya.

- Eski Sovyet Cumhuriyetleri: Azerbaycan, Beyaz Rusya, Ermenistan, Gürcistan, Kazakistan, Moldova, Özbekistan, Tacikistan, Türkmenistan ve Ukrayna.
- Asya'daki Geçiş Ekonomileri: Çin, Kamboçya, Laos ve Vietnam.

Geniş bir coğrafyayı kapsayan bu ülkelerin başlattığı dönüşüm, birçok ülke için beklenmedik sürprizleri beraberinde getirmiştir. Kısa bir geçiş döneminin ve bu dönem boyunca bir ekonomik gerilemenin olacağı, ancak bu dönemin hemen ardından bir ekonomik canlanma ve hızlı büyüme geleceği bekleniyordu, fakat beklentiler tam anlamıyla gerçekleşmemiştir (Meriç, 2002, s.132).

Geçiş ekonomileri terimi, merkezi planlamayı terk ederek, piyasa ekonomisi sistemini kurmaya çalışan eski sosyalist ülkeleri ifade etmek için kullanılmaktadır. Sosyalist blok yıkılmadan önce, ülkelerin dış dünyaya kapılarını kapatarak sorunları çözmek yerine üstünü örtmeyi tercih ettikleri, ancak bu politikaların başarılı olmadığı bilinen gerçeklerdir. Genel olarak geçiş sürecindeki ülkelerin sosyalist sistemi benimsedikleri dönemde yaşadıkları sorunlar aşağıdaki gibi sıralanabilir (Yavuz, 2005, s. 27):

- Ekonominin neredeyse tamamı kamulaştırılmış, özel mülkiyete çok sınırlı bir pay tanınmıştır.
- Üretim gerçekleştiren kamu kuruluşlarının büyük bir kısmı tekelleşmiş, fiyatlar ve yatırım kararları merkezi idare tarafından kontrol edilir hale gelmiştir. Dışa kapalı, COMECON (Ekonomik Yardımlaşma Konseyi) içi uzmanlaşmaya yönelik, ekonomik politikalar izlenmiş ve bunların sonucunda ekonomiler rekabet yapamaz hale gelmiştir.
- Sosyal güvenlik alanında yapılan harcamalar, önemli boyutlarda artmış ve bu harcamalar, siyasi bir araç olarak kullanılmaya başlanmıştır.
- Yukarıdaki sorunların da etkisiyle makro ekonomik dengeler bozulmuş, yüksek bütçe açıkları, kontrol edilemez hale gelen ücretler, para arzının sınırsız artışı ve yüksek enflasyon gibi ciddi sorunlarla karşılaşmıştır.

Bu bağlamda, piyasa uyumlu ekonomilerin işleyişi için gerekli kurumsal ve yasal altyapının olmayışı geçiş ekonomilerinin merkezi planlamaya dayalı ekonomik sistemden devraldığı en önemli olumsuzluklardan birisi

olarak göze çarpmaktadır. Mülkiyet haklarının yeterince açık olmaması, özel teşebbüsün piyasaya giriş ve çıkışını düzenleyecek ticari yasaların yetersizliği, finansal piyasaların bulunmaması, etkin bir ticari bankacılık sisteminin kurulamaması, açık emek piyasası ve piyasa uyumlu bir vergi sisteminin oluşturulamaması gibi olumsuzluklar piyasa ekonomisinin etkin işlemesine engel olan ve tamamlanması gereken kurumsal altyapı yetersizlikleri olarak çeşitli geçiş ekonomilerinde düzenlenmeyi bekleyen konular olarak ortaya çıkmaktadır (Yavuz, 2005, s. 28). Bu nedenle de geçiş ekonomilerinin birden bire piyasa ekonomisinin ana unsurlarını tamamıyla bünyelerine katmaları beklenemez.

Dolayısıyla, geçiş ülkelerinin piyasa ekonomisine geçiş süreçlerinde üzerinde durulması gereken noktalar aşağıdaki gibi sıralanabilir ve bu ekonomilerin performanslarının bu alanlar açısından değerlendirilmesi gerekmektedir (Demir, 2002, s. 2).

- Mikro açıdan, ekonomik faaliyetlerin serbestleştirilmesi bağlamında fiyat hareketlerinin ve kaynak dağılımı ile kaynak etkinliğinin sağlanması işlevinin tedrici bir şekilde piyasaya bırakılması. Yani piyasalardaki dengelerin mümkün olduğu ölçüde fiyat sinyallerine dayalı bir şekilde oluşmasına izin verilmelidir. Bu bağlamda özelleştirme önem taşımaktadır.
- Makro açıdan, fiyat sinyallerine dayalı piyasa dengelerinin oluşması için gerekli ortamın hazırlanması bağlamında, makro ekonomik istikrar göstergelerinin güven verici bir istikrara kavuşturulması. Bu çerçevede, bütçe disiplini ile kamu gelir ve harcama sistemlerinin mikro düzeyde destekleyecek unsurlara kavuşturulması gerekmektedir.
- Piyasaların işleyişine güven kazandırmak açısından mülkiyet hakları, hukukun üstünlüğü, pazara giriş serbestliğine ilişkin hukuki ve fiili ortamın oluşturulması önem kazanmaktadır.
- Geçiş ekonomilerin uluslararası ekonomik ve ticari sistemle entegrasyon dereceleri de piyasa koşullarının ne ölçüde sağlandığını ve ciddiye alındığını değerlendirmek açısından önem taşımaktadır.

Geçiş ülkelerin makroekonomik problemlerine bakıldığında, üç temel nedenin olduğu görülmektedir. Bunlar reel ekonomideki büyümede yaşanan daralma, enflasyon artışı ve bütçe açıklarının artmasıdır.

Melo ve diğerlerinin (1997) çalışmasında geçiş ekonomilerinde ihtiyaç duyulan ekonomik reformların yapılabilmesi ve piyasaya işlerlik kazandıracak

kurumların oluşturulabilmesi için öncelikle demokrasi, adalet, güvenlik gibi konularda atılımların gerçekleştirilmesi gerektiğini ifade etmektedir. Devletin asli görevleri olarak kabul edilen bu kurumların varlığı uluslararası organizasyonlarda yer alabilmek içinde gerekli olmaktadır (Yavuz, 2005, s. 32).

Dönüşüm sürecindeki reformların uygulanması konusunda ekonomi çevrelerinde temel iki yaklaşım ortaya konulmuştur. Liberalleşme ve özelleştirmenin en kısa zaman içinde uygulanmasına yönelik olarak ileri sürülen yöntem şok terapi yöntemidir. Şok terapi; piyasaların kurulması, işletmelerin yeniden yapılandırılması ve piyasa mekanizması için gerekli olan koşulların ihdası konusunda çok çabuk hareket edilmesine dayanan bir yöntemdir. İkinci yöntem ise kademeli geçiş yöntemidir. Bu yöneme göre, eskiden kalan işletmelerin faaliyetlerinin ve bu işletmelerdeki istihdamın daha yavaş bir şekilde ortadan kaldırılması, buna paralel olarak kamu sektörünün piyasa etkinliğinin azaltıldığı oranda özel sektör firmalarının faaliyete geçmelerinin ve etkinliklerinin artırılmasının sağlanmasına dayanmaktadır. Bu yöntem, makroekonomik istikrar ve büyüme için önemli olan piyasa kurumlarının zaman içinde oluşumuna da imkan tanımaktadır (Sarsılmaz, 2003, s. 13).

Geçiş ülkeleri de 1990'lı yıllardan bu yana devletin ekonomik sistemini değiştirmek amacı ile birçok reform uygulamaya çalışmışlardır, ancak reformların başarısını etkileyen birçok faktörün olduğu görülmektedir. Geçiş ülkelerinin geçiş süreci boyunca göstermiş oldukları büyüme performansının en önemli belirleyicilerinden birisi de bu ülkelerin geçişten önceki başlangıç koşullarıdır. Ancak örneğin Orta Asya Türk Cumhuriyetleri doğal kaynak bakımından oldukça zengin bir konumda olmalarına rağmen bu kaynaklar etkin bir şekilde kullanılamamışlardır. Ayrıca bu Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinin komünist rejim altında geçirdikleri yıl sayısı diğer geçiş ülkelerine göre çok daha uzun süreli olması da, bu ülkelerin piyasa ekonomisine geçişlerini zorlaştırmıştır. Bunun dışında geçiş sonrasında uygulanan reformların hızı da önemli bir etken olarak görülmektedir. "Buna karşılık Avrupa Birliği'ne girmek isteyen Orta ve Doğu Avrupa ülkeleri ile Baltık Cumhuriyetlerinin reform uygulamalarında radikal yaklaşımlar ve ileri düzeyli reformlar söz konusu olması sonucunda, 1990'lı yılların ortalarından itibaren önemli iyileşmeler görülmeye başlanmıştır" (Bal, 2004, s. 174).

Reformlar geçiş döneminin başarısındaki başlangıç şartlarına bağlı olarak bir ülkeden diğerine farklılık göstermektedir. Başlangıç koşullarına ilişkin faktörler ülkenin coğrafi konumu, nüfus büyüklüğü, kişi başına GSYİH ile ölçülen gelişmişlik düzeyi, doğal kaynak zenginliği, kültürel ve tarihsel

geçmişi ile piyasa ekonomisi konusundaki tarihsel deneyim ve bilgi önemli etkenleri arasındadır (Ağdaş, 2006, s.15).

Geçiş ekonomilerinin 1990'dan bu yana geçen süre içerisinde büyüme performanslarında geçiş stratejilerinin önemli rol oynadığı açıktır. Ancak geçiş başlamadan önce öngörülen stratejilerin her ülkede aynı şekilde uygulanmadığı görülmektedir. Uygulamada yasal çerçevenin oluşturulmasının piyasa ekonomisinin gelişimi için ön koşul olduğu anlaşılmıştır. Özellikle Orta Asya Türk Cumhuriyetleri geçiş aşamasında yasal çerçevenin geç oluşması piyasaların gelişmesini engellemiştir. Diğer taraftan bu yasal çerçeveyi oluşturmada ileri ülkelerde ise (Bazı Batlık Cumhuriyetleri ve Doğu Avrupa ülkeleri) ekonomik performansları daha ileri seviyede olmuştur (Ağdaş, 2006, s. 20).

Yapılan reformlar geçiş ülkelerinde geçişin ilk yıllarında büyüme oranlarını olumsuz yönde etkilemiştir. Orta ve Doğu Avrupa Ülkeleri ile Baltık Cumhuriyetlerinin başlangıç şartlarının diğerlerine kıyasla daha iyi olması nedeniyle, nispeten daha kısa sürede negatif büyümeden kurtulup, pozitif büyüme trendine girmişlerdir. Bu ülkelerde büyümenin önemli bir faktörü olan yabancı yatırımları tetikleyen birçok etmen vardır. Bunlar arasında Avrupa Birliğine coğrafi yakınlık, halkın ekonomik, politik ve yasal reformları istemesi ile özelleştirmenin başarısı sıralanabilir.

Bunun dışında reformların uygulanması sonucunda geçiş ülkelerinde ilk yıllarda enflasyon büyük oranlarda artış göstermiş, üretim ve ticaret ciddi bir resesyon sürecine girmiştir. Ancak Orta ve Doğu Avrupa Ülkeleri, Baltık Cumhuriyetleri ile Eski Sovyetler Birliği Ülkeleri önemli başarılar elde ederek üretim ve fiyatlar genel düzeylerini stabilize etmişlerdir.

Geçiş ekonomilerinin durumu konusunda bir genelleme yapılacak olursa (Bal, 2004, s. 175):

- Mülkiyetin özel şahıslara devri ile kamu iktisadi teşebbüslerinin beklendiği gibi yeniden yapılandırılması gerçekleşmemiş,
- Bazı kısmen özelleştirilmiş firmalar tamamen özelleştirilmiş firmaların performansları ile kamu iktisadi teşebbüslerinin performansları arasında hiçbir farklılık gözlemlenmemiş,
- Diğer bazı ülkelerde ise yabancı sermayeye devredilerek özelleştirilen firmaların performansları ile kamu iktisadi teşebbüslerinin performansları arasında öncekiler lehine çarpıcı farklar ortaya çıkmıştır.

3.2. Geçiş Ülkelerinde Kayıtdışı Ekonominin Varlığı

Geçiş ülkelerinde makro ekonomik gelişmeler sıkıntılarla dolu bir süreç olarak kendini göstermiştir. Söz konusu ekonomilerin piyasa ekonomisi tecrübelerinin zayıflığı, sermaye birikiminin düşüklüğü, piyasa ekonomisine ilişkin kural ve kurumların yeterince oluşturulmamış olması, iktisadi birimleri piyasa mekanizmalarına uyum sağlamadaki yetersizlikleri ve devlet mekanizmasının genel zayıflığının ekonomik aktivitelerin devlet tarafından kontrolünü zayıflatması önemli bir diğer sonucu ortaya koymuştu. Bu durum kayıtdışı ekonomik faaliyetlerin hızla yükselişidir. Bu sürecin ilk başlarındaki temel faktör devletin genel ekonomiyi kontrol gücünün hızla çöküşü olmuştur. (Bal, 2004, s. 175).

Geçiş ülkeleri için iki karşıt görüş bulunmaktadır. Bu görüşlerden ilkinde göre kayıtlı ekonominin büyümesi; mafya benzeri ekonomik faaliyetlerin negatif sosyal sermayesini ve geniş ölçekte bir vergi kaçınmasını vurgulayan kayıtdışı ekonomi tarafından engellenmektedir. Bu düşünce genel olarak Rusya ekonomisi için ileri sürülmektedir. Karşıt görüş ise, hükümetlerin göstermiş oldukları zayıf performanstır. Düşük performans gösteren girişimciler kayıtdışı ekonomiye doğru itilmektedirler (Kılıç ve Özçelik, 2006, s. 351). Bunun dışında geçiş ülkelerinde vergi sistemindeki zayıflıklar, yolsuzluk ve rüşvetin yaygınlığı da kayıtdışı ekonomiyi tetikleyen unsurlar arasında yer almaktadır.

Eski Sovyet Birliği Ülkelerini kapsayan kayıtdışı ekonomiyi ölçme çalışması ilk kez Kaufmann ve Kaliberda (1996) tarafından elektrik tüketim yaklaşımı (Fiziksel Girdi Yaklaşımı) kullanılarak yapılmıştır. Johnson ve diğerleri (1997) ise Kaufmann ve Kaliberda'nın çalışmasını güncelleyerek 11 Eski Sovyet Birliği Ülkesi ve 6 Orta ve Doğu Avrupa Ülkesi için kayıtdışı ekonominin boyutunu ölçmeye çalışmıştır. Johnson şaşırtıcı bir şekilde bu ülkelerin geçiş öncesi şartlarının 1995 yılındaki kayıtdışı ekonomi rakamı üzerinde hiçbir etkilerinin olmadığını tespit etmiştir. Daha doğru bir deyişle, bir ülkenin 1989 yılındaki kayıtdışı ekonomi büyüklüğünün, 1995 yılındaki kayıtdışı ekonomi büyüklüğü üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkisinin olmadığını ifade etmiştir. Ancak Alexeev ve Pyle (2001) yaptıkları tahminde ise Johnson'un aksine geçiş öncesi ülke şartlarının kayıtdışı ekonomi üzerinde önemli bir etkiye sahip olduklarını tespit etmişlerdir ve Johnson ve Kaliberda tarafından varsayılan kayıtdışı ekonomi büyüklüğünün çok üzerinde olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Daha sonraki yıllarda birçok araştır-

macı Johnson'un tahminlerini kullanarak bu ülkelerdeki kayıtdışı ekonomik faaliyetlerin nedenlerini ve sonuçlarını ortaya koymaya çalışmışlardır. Yapılan bütün bu çalışmalar geçiş sürecinde ve sonrasında ortaya çıkan kayıtdışı ekonominin anlaşılmasını kolaylaştırmıştır.

Orta ve Doğu Avrupa ülkeleri ile Eski Sovyet Birliği ülkeleri için üç ayrı dönemi kapsayan kayıtdışı ekonomi tahminleri Model yöntemi (DYMIMIC-Dynamic Multiple Indicators Multiple Causes) kullanılarak Schneider (2002) tarafından hazırlanmıştır. Bu tablo'dan da görülebileceği gibi "geçiş ekonomilerindeki kayıtdışı ekonomik faaliyetler planlı ekonomik dönemin bitmesiyle birlikte hızla artma göstermeye başlamıştı. Bu artış eski SSCB ülkelerinde diğerlerinden daha hızlıdır. Özellikle Gürcistan, Ukrayna ve Azerbaycan bu ülkeler arasında dikkat çekici artışlara sahne olmuştur. Özbekistan'ın durumu ise farklı olup, SSCB benzeri ekonomik yapılanma, politika ve baskıların devamı bu ülkede kayıtdışı ekonominin diğer ekonomilere kıyasla da az gelişmesindeki temel faktör olarak nitelendirilmektedir. Üstelik her şeye karşın artışın güçlenerek devam ettiği de verilerden gözükmektedir" (Bal, 2004, s. 176).

Tablo 2: Geçiş Ekonomilerinde Kayıtdışı Ekonominin GSYİH'nın Yüzdesi Olarak Büyüklüğü

| Ülkeler | GSYİH'nın Yüzdesi Olarak Kayıtdışı Ekonomi | | | | Aktif Nüfusun yüzdesi olarak Kayıtdışı İstihdam 1998/1999 |
|---------------------|---|----------------|-----------------|---------------|---|
| | Fiziksel Girdi (Elektirik Tüketimi) Yöntemi (Johnson ve Diğerleri (1997)'nin verileri kullanılmıştır. | | DYMIMIC Yöntemi | | |
| | 1990-93 Ort.sı | 1994-95 Ort.sı | 1990-93 Ort.sı | 1994-95 Ort.ı | |
| Eski SSCB | | | | | |
| Ermenistan | 39.4 | 40.3 | 40.1 | 45.3 | 40.3 |
| Azerbaycan | 43.8 | 59.3 | 45.1 | 60.1 | 50.7 |
| B. Rusya | 34.0 | 39.1 | 35.6 | 47.1 | 40.9 |
| Estonya | 33.9 | 38.5 | 34.3 | 39.1 | 33.4 |
| Gürcistan | 43.6 | 63.0 | 45.1 | 66.1 | 53.2 |
| Kazakistan | 32.2 | 34.2 | 31.9 | 42.2 | 33.6 |
| Kırgızistan | 34.1 | 37.2 | 35.2 | 39.4 | 29.4 |
| Letonya | 24.3 | 34.8 | 25.7 | 39.6 | 29.6 |
| Litvanya | 26.0 | 25.2 | 26.0 | 29.4 | 20.3 |
| Moldova | 29.1 | 37.7 | 29.3 | 44.1 | 35.1 |
| Rusya | 27.0 | 41.0 | 27.8 | 45.1 | 40.9 |
| Ukrayna | 38.4 | 47.3 | 29.4 | 51.2 | 41.2 |
| Özbekistan | 20.3 | 28.0 | 22.1 | 33.4 | 33.2 |
| Ağırlıksız Ortalama | 32.8 | 40.4 | 32.9 | 44.8 | 37.1 |
| Orta ve Doğu Avrupa | | | | | |
| Bulgaristan | 26.3 | 32.7 | 27.1 | 36.4 | 30.4 |
| Hırvatistan | 23.5 | 28.5 | 24.6 | 32.4 | 27.4 |
| Çek Cumhuriyeti | 13.4 | 14.5 | 13.1 | 18.4 | 12.6 |
| Macaristan | 20.7 | 28.4 | 22.3 | 24.4 | 20.9 |
| Makedonya | 34.5 | 40.3 | 35.6 | 45.1 | 35.1 |
| Polonya | 20.3 | 13.9 | 22.3 | 27.4 | 20.9 |
| Romanya | 26.0 | 28.3 | 27.3 | 33.4 | 24.3 |
| Slovakya | 14.2 | 15.2 | 15.1 | 18.3 | 16.3 |
| Slovenya | 22.4 | 23.9 | 22.9 | 26.7 | 21.6 |
| Ağırlıksız Ortalama | 22.4 | 25.1 | 23.4 | 29.2 | 23.3 |

Kaynak: Schneider, 2002, s. 7.

Kayıtdışı istihdam açısından bakıldığında ise yine en yüksek değerlere sırasıyla Gürcistan, Azerbaycan ve Ukrayna'nın sahip olduğu görülmektedir. Eski Sovyet Birliği Ülkeleri ile Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinin ağırlıksız ortalamaları değerlendirildiğinde gerek GSYİH'nın yüzdesi olarak kayıtdışı ekonomi gerek kayıtdışı istihdam değerlerinin Eski Sovyet Birliği Ülkeleri'nde çok daha yüksek olduğu görülmektedir. Bunun nedenleri olarak daha öncede bahsedildiği gibi "geçiş sürecindeki başlangıç koşulları açısından özellikle Eski Sovyetler Birliği Ülkeleri ile Orta ve Doğu Avrupa Ülkeleri ve Baltık Ülkeleri arasında önemli farklılıklar görülmektedir. Eski Sovyet Birliği Ülkeleri 20–30 yıl daha fazla Sovyetler Birliği yönetimi altında kalmışlardır ve piyasa ekonomisi tecrübeleri daha azdır. Diğer yandan kişi başına düşen gelir açısından da dikkate değer farklılıklar söz konusudur. Orta ve Doğu Avrupa ve Baltık ülkeleri en yüksek kişi başına düşen gelire sahip olmuşlardır. Örneğin 1988 yılında bütün SSCB'de çalışan nüfusun % 12'si, Rusya Federasyonu'nun da % 6.3'ü ve Beyaz Rusya'da % 5'i, 75 rubleden daha az ücret alırken, bu oran; Tacikistan'da % 58.6, Özbekistan'da % 44.7 ve Kırgızistan'da ise % 37.1'di. Orta Asya Cumhuriyetleri SSCB içinde adeta fakirin en fakiriydiler. Ayrıca Eski Sovyet Birliği Ülkelerinin dış borçlarının da daha yüksek olduğu göz önüne alındığında Orta ve Doğu Avrupa ve Baltık ülkelerinin diğer geçiş süreci yaşayan ülkelere göre şanslı olduğu söylenebilir" (Sarsılmaz, 2003, s. 12).

Tablo 3: Geçiş Ülkelerinde Kayıtdışı Ekonominin Boyutu

| Ülkeler | GSYİH'nın Yüzdesi Olarak Kayıtdışı Ekonomi (DYMIMIC ve Para Talebi Yaklaşımları kullanılarak elde edilmiştir) | | | | |
|---------------------|--|-----------|-----------|-----------|-----------|
| | 1999/2000 | 2001/2002 | 2002/2003 | 2003/2004 | 2004/2005 |
| Arnavutluk | 33.4 | 34.6 | 35.3 | 35.0 | 34.3 |
| Ermenistan | 46.3 | 47.8 | 49.1 | 48.4 | 47.6 |
| Azerbaycan | 60.6 | 61.1 | 61.3 | 60.8 | 59.4 |
| Beyaz Rusya | 48.1 | 49.3 | 50.4 | 50.5 | 50.8 |
| Bosna Hersek | 34.1 | 35.4 | 36.7 | 36.2 | 35.3 |
| Bulgaristan | 36.9 | 37.1 | 38.3 | 37.4 | 36.5 |
| Hırvatistan | 33.4 | 34.2 | 35.4 | 34.7 | 34.1 |
| Çek Cumhuriyeti | 19.1 | 19.6 | 20.1 | 19.2 | 18.3 |
| Estonya | 38.4 | 39.2 | 40.1 | 39.1 | 38.2 |
| Gürcistan | 67.3 | 67.6 | 68.0 | 67.3 | 66.4 |
| Macaristan | 25.1 | 25.7 | 26.2 | 25.3 | 24.3 |
| Kazakistan | 43.2 | 44.1 | 45.2 | 45.4 | 44.6 |
| Kırgızistan | 39.8 | 40.3 | 41.2 | 41.4 | 40.6 |
| Letonya | 39.9 | 40.7 | 41.3 | 40.4 | 39.4 |
| Litvanya | 30.3 | 31.4 | 32.6 | 31.3 | 30.2 |
| Makedonya | 34.1 | 35.1 | 36.3 | 36.8 | 36.9 |
| Moldavya | 45.1 | 47.3 | 49.4 | 49.5 | 49.1 |
| Polonya | 27.6 | 28.2 | 28.9 | 28.2 | 27.3 |
| Romanya | 34.4 | 36.1 | 37.4 | 36.2 | 35.4 |
| Rusya | 46.1 | 47.5 | 48.7 | 48.2 | 47.3 |
| Sırbistan | 36.4 | 37.3 | 39.1 | 38.2 | 37.3 |
| Slovakya | 18.9 | 19.3 | 20.2 | 19.1 | 18.2 |
| Slovenya | 27.1 | 28.3 | 29.4 | 28.2 | 27.3 |
| Ukrayna | 52.2 | 53.6 | 54.7 | 54.9 | 55.3 |
| Özbekistan | 34.1 | 35.7 | 37.2 | 36.3 | 35.4 |
| Ağırlıksız Ortalama | 38.1 | 39.1 | 40.1 | 39.5 | 38.8 |

Kaynak: Schneider, 2007, s. 19.

Geçiş ülkelerindeki kayıtdışı ekonomiyi tahmine yönelik yapılan araştırmalardan en yenilerinden bir tanesi de Schneider (2007) tarafından

DYMIMIC yaklaşımını kullanarak 145 ülkeyi kapsayan tahminlerin yapıldığı çalışmadır. Schneider'in (2007) geçiş ülkeleri için elde ettiği sonuçlar Tablo 3'de verilmektedir.

Tablo'dan da görülebileceği gibi geçiş ülkelerinin ağırlıksız ortalamasına bakıldığında kayıtdışı ekonomi genel olarak bu ülkelerde en yüksek seviyeye ulaşmış ve sonraki yıllarda tekrar yavaş yavaş azalma eğilimine girmiştir.

Geçiş ülkeleri içerisinde en yüksek oranda kayıtdışı ekonomiye sahip ülkeler arasında daha önceki tabloda da görüldüğü gibi yine Gürcistan, Azerbaycan ve Ukrayna yer alırken, en düşük oranlara sahip ülkeler olarak da Çek Cumhuriyeti, Slovakya ve Macaristan yer almaktadır.

Kaufmann ve Schleifer (1997) tarafından hazırlanan ve geçiş ülkelerindeki kayıtdışı ekonominin boyutlarının ve sonuçlarının araştırıldığı çalışmada, üç tür geçiş ülkesindeki kayıtdışı ekonomik yapıya dikkat çekilmektedir.

Birincisi, SSCB dönemindeki yapının ve devlet baskısının büyük ölçüde korunmaya devam edildiği Beyaz Rusya, Özbekistan, Tacikistan ve Türkmenistan gibi ülkeler olup, bu ülkelerde yüksek derecede ekonomik faaliyetleri bozucu vergiler, kamu hizmetlerinin tedarik edilme seviyesinin gerek nicelik, gerekse nitelik olarak zayıflığına karşın, göreceli olarak düşük bir kayıtdışı ekonomik yapı hakimdir. İkinci grup ülkeler ağırlıklı olarak Avrupa ülkeleri olup, bu ülkelerde göreceli olarak vergiler düşük ve adil, düzenleyici kısıtlamalar az. Kamu hizmetlerinin tedarik edilme seviyesi gerek nicelik, gerekse nitelik olarak güçlü ve vergi gelirleri de yüksek görünmekte, dolayısıyla da kayıtdışı ekonomi göreceli olarak daha az olurken, ekonomik büyüme oranları da daha yüksek olmaktadır. Üçüncü grup ülkeler ise ağırlıklı olarak eski SSCB ülkelerinden oluşmaktadır. Kazakistan, Kırgızistan ve Rusya gibi, bu ülkelerde göreceli olarak adil olmayan ve karmaşık bir vergi sistemi, göreceli olarak düzenleyici kısıtlamaların çokluğu, vergi toplama sisteminin zayıflığı ve gelirlerinin düşüklüğü ile kamu hizmetlerinin tedarik edilme seviyesinin gerek nicelik, gerekse nitelik olarak zayıf yapısı dikkat çekmektedir. Bu ülkelerdeki kayıtdışı faaliyetler nispeten daha yoğun olurken, büyüme rakamları da düşük kalmaktadır. Dolayısıyla geçiş ülkeleri bağlamında kayıtdışı ekonomik faaliyetlerin boyutunu ve ülkelerarası farklılıkları belirleyen en önemli değişkenlerden biri sözkonusu ülkelerin reform süreçleri olarak ortaya çıkmaktadır (Bal, 2004, s.177 ve bkz. Kaufmann ve Schleifer, 1997).

Sonuç

Ekonomik faktörler dışında, psikolojik, siyasi, sosyal ve ahlaksal boyutları da içerisinde barındıran kayıtdışı ekonomi son yıllarda sadece gelişmekte ülkeler açısından büyük bir sorun olmamaktadır, aynı zamanda gelişmiş ülkelerde de giderek artan bir sorun olmaya başlamıştır. Özellikle geçiş ülkelerinde de yıllar itibariyle artarak çok önemli boyutlara ulaşmış bulunmaktadır. Bu nedenle, kayıtdışı ekonomi sadece bilim çevreleri tarafından ele alınarak incelenmemektedir, OECD ve BM gibi uluslararası kuruluşlar da kayıtdışı ekonomi konusunda çeşitli araştırmalar yayınlamaktadırlar.

Kayıtdışı ekonominin varlığı, ülkeler açısından ekonomik, sosyal ve ahlaki açıdan bir takım olumsuz sonuçları beraberinde getirmektedir. Dolayısıyla kayıtdışı ekonomi sorunun dikkatlice ele alınarak, çözüm yollarının aranması önem taşımaktadır. Çünkü toplam ekonominin bir bölümü resmi kayıtlara girmediği sürece, ekonominin geçek boyutunun ve ekonomik büyüklüklerinin nispi ağırlıklarının belirlenmesi mümkün olmadığından, hem ekonomik sorunların teşhis edilmesinde, hem de uygulamaya konulan politikalarda etkinlik sağlanılamayacaktır.

Bir ülkedeki kayıtdışı ekonominin varlığı altında, makro ekonomik politikaların etkinliği zayıflamakta ve bunun sonucunda makroekonomik dengeye ulaşmak ve bunu sürdürmek giderek zorlaşmaktadır. Kayıtdışı ekonomik faaliyetler yürüten firmalar bankacılık sistemini daha az kullandıklarında ülkenin para politikası zayıflamaktadır. Örneğin geçiş ülkeleri içerisinde en yüksek kayıtdışı ekonomi değerinden birine sahip Ukrayna'da yüksek enflasyon oranı nedeniyle kayıtdışı ekonomik faaliyetler barter ve döviz ile gerçekleştirilmiştir.

OECD ülkeleri, az gelişmiş ülkeler, gelişmekte olan ülkeler ve geçiş ülke ekonomilerinde ortaya çıkan kayıtdışı ekonomi bazı benzerlikler gösterse de, bir ülke grubundan diğerine çıkarsama yapmada dikkatli olunması gerekmektedir. Çünkü kayıtdışı ekonominin ağırlıklı olarak hangi nedenlerden kaynaklandığı ülkeler bazında farklılık göstermektedir. Buna göre "OECD ülkelerindeki kayıtdışı ekonomi genellikle yüksek vergiler ve hakları daraltıcı işgücü düzenlemeleri ile ilişkili iken, az gelişmiş ülkelerde ise genellikle vergi ve devletin müdahaleci düzenlemelerinden sakınma, rüşvet ve vatandaşların siyasi sisteme karşı güven duymamasından kaynaklanmaktadır. Geçiş ülke ekonomileri açısından ise belirtilen nedenlerin yanında ayrıca, komünist mirası, kumanda ekonomisinden pazar ekonomisine geçişi,

kısa bir dönemde endüstri ve devletin çarpıcı yapısal değişimi ile hızlı ve hacimli özelleştirme sürecini de saymak mümkündür” (Eilat, 2002, s. 88).

Yakın geçmişte bağımsızlıklarını elde eden ve merkezi kumanda sisteminden piyasa ekonomisine geçiş sürecinde bulunan, dolayısıyla bir dizi reform sürecinden geçen geçiş ülkeleri açısından ise kayıtdışı ekonomi ile mücadele etmek büyük bir önem taşımaktadır. Ekonomik büyümelerini arttırmaya çalışan bu ülkelerin önünde ise, mafya benzeri ekonomik faaliyetlerin negatif sosyal sermayesini ve geniş ölçekte bir vergi kaçınmasını vurgulayan kayıtdışı ekonomi vardır.

Kaynaklar

- Ağdaş, O. (2006). Orta Asya Türk Cumhuriyetleri'nin Bağımsızlık Sonrası Temel Makro Ekonomik Göstergeler Açısından Değerlendirilmesi. Yüksek Lisans Tezi. Bişkek: Manas Üniversitesi S.B.E. http://sbe.manas.kg/tr/images/pdf/tezler/iktisat/Oktay_AGDAS.pdf (erişim tarihi: 24.01.2008).
- Alexeev, M. & Pyle, W. (2001). “A Note On Measuring The Unofficial Economy In The Former Soviet Republics”. William Davidson Working Paper Nr. 436. <http://www.wdi.umich.edu/files/Publications/WorkingPapers/wp436.pdf> (erişim tarihi: 12.03.2008).
- Bal, H. (2004). “Geçiş Ülkelerinde Yolsuzluk ve Kayıtdışı Ekonomi: Kırgızistan Bavul Ticareti Örneği”. <http://yordam.manas.kg/ekitap/pdf/Manasdergi/sbd/sbd9/sbd-9-10.pdf> (erişim tarihi: 12.02.2008)
- Çetintaş, H. & Vergil, H. (2003). “Türkiye’de Kayıtdışı Ekonominin Tahmini”. Doğu Üniversitesi Dergisi, 4 (1): 15–30.
- Demir, M. (2002). “Kazakistan’da Geçiş Ekonomisi Uygulamaları ve Piyasa Ekonomisine Geçiş Süreci”. Dış Ticaret Dergisi (Özel Sayı). <http://www.dtm.gov.tr/dtmadmin/upload/EAD/TanitimKoordinasyonDb/piyasadergi.doc> (erişim tarihi: 12.02.2008)
- Eilat, Y. & Zinnes, C. (2002). “The Shadow Economy in Transition Countries: Friend or Foe?”. Essays in Industrial Economics. http://proquest.umi.com/pqdweb?_did=764938121&sid=1&Fmt=6&clientId=41947&RQT=309&VNanem=PQD (erişim tarihi: 19.03.2008).
- İlgın, Y. (2002). “Kayıtdışı Ekonomiyi Tahmin Yöntemleri ve Türkiye’de Durum”. DPT Planlama Dergisi (Özel Sayı). http://ekutup.dpt.gov.tr/planlama/42nciyil/ilgin/y_kayitdis.pdf (erişim tarihi: 11.09.2006)
- Işık, N. & Acar, M. (2003). “Kayıtdışı Ekonomi: Ölçme Yöntemleri, Boyutları, Yarar ve Zararları Açısından Bir Değerlendirme”. Erciyes Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi (21): 117-136.
- Kaufmann, D. & Schleifer, A. (1997). “The Unofficial Economy in Transition”. Brookings Papers on Economic Activity. Vol. 1997 (2): pp. 159-239. <http://www.jstor.org/stable/2534688?seq=1> Erişim Tarihi: 21.02.2008).

- Kılıç, R. & Özçelik, Ö. (2006). “Küresel Bir Sorun: Kayıtdışı Ekonomi”. Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi. (16): 337–358.
- Sarılı, m. A. (2002). “Türkiye’de Kayıtdışı Ekonominin Boyutları, nedenleri, Etkileri ve Alınması Gereken Tedbirler”. Bankacılar Dergisi (41): 32–50.
- MERİÇ, M. (2002). “Geçiş Ekonomilerinde Mali Reformlar Kırgızistan Cumhuriyeti İçin Dersler”. Küreselleşme ve Geçiş Ekonomileri Uluslararası Sempozyumu. Bişkek: Manas Üniversitesi Yayınları.
- Sarsılmaz, F. (2003). Kırgızistan’ın Makroekonomik Analizi. Yüksek Lisans Tezi. Bişkek: Manas Üniversitesi S.B.E. <http://sbe.manas.kg/tr/images/pdf/tezler/iktisat/FILZSARSILMAZ.pdf> (erişim tarihi: 23.01.2008).
- Schneider, F. (2002). The Size and Development of the Shadow Economies of 22 Transition and 21 OECD Countries. IZA (Forschungsinstitut zur Zukunft der Arbeit) DP No.2315. <http://ftpiza.org/dp2315.pdf> (erişim tarihi: 19.03.2008).
- Schneider, F. (2006). Shadow Economies And Corruption All Over The World: What Do We Really Know? IZA (Forschungsinstitut zur Zukunft der Arbeit) DP No.2315. <http://ftpiza.org/dp2315.pdf> (erişim tarihi: 19.03.2008).
- Schneider, F. (2007). Shadow Economies And Corruption All Over The World: New Estimates For 145 Countries. <http://economics-ejournal.org/economics/journalarticles/2007-9> (erişim tarihi: 19.03.2008).
- Schneider, F. & Enste, D. (2000). Shadow Economies Around The World: Size, Causes, and Consequences. IMF Working Paper (WP/00/26. <http://www.imf.org/external/pubs/ft/wp/2000/wp0026.pdf> (erişim tarihi: 19.03.2008).
- Turan, G. (2007). “Piyasa Ekonomisine Geçiş Ülkelerinde Yoksulluk ve Gelir Eşitsizliği”. Kamu-İş Dergisi (9/2): 121–135.
- Us, V. (2004). Kayıtdışı Ekonomi Tahmini Yöntem Önerisi: Türkiye Örneği. Türkiye Ekonomi Kurumu Tartışma Metni 2004/17. <http://www.tek.org.tr/dosyalar/VUSLAT-US1-KAYIDISI.pdf> (erişim tarihi: 21.02.2005).
- Ülgen, S. & Öztürk, U. (2006). Kayıtdışı Ekonomi ve Sürdürülebilir Büyüme (AB Yolunda Değerlendirme ve Çözüm Önerileri). İstanbul: Türk Sanayicileri ve İşadamları Derneği Yayını. (TÜSİAD-T/2007–01/428).
- Yavuz, Hasan Bilgehan. (2005). Geçiş Ekonomileri, Gelişmekte Olan Ülkeler Ve Türkiye. Yüksek Lisans Tezi. Adana: Çukurova Üniversitesi S.B.E.